

DE IMPACT OP HET BELEID VAN HET IAO¹-ONDERZOEK NAAR ETNISCHE DISCRIMINATIE BIJ AANWERVING².

*Ilke Adam*³

GERME (Université Libre de Bruxelles)

ABSTRACT – *The Policy impact of the ILO study on ethnic discrimination in hiring.* Long before the publication of the ILO study on ethnic discrimination in hiring, different researchers had observed the existence of ethnic discrimination in the Belgian labour market. Nevertheless, these studies were unsuccessful in putting the topic on the political agenda. The ILO research, more than other studies, was heard, read and served as a reference at the political level. Moreover, it seems that the ILO research succeeded in putting the discrimination topic on the political agenda. We argue that several factors help explain why this research had such an impact. These factors include: the characteristics of the study (notably of its initiator, the ILO), the nature of the results (the rate of discrimination at hiring, which constituted an indicator of the problem) and the methods used to obtain these rates (testing). The way the study was disseminated is another factor that contributed heavily to its influence on the political level. Its dissemination was contractually attributed to what Kingdon calls “policy-entrepreneurs”: the ILO at the international level and the Centre for Equal Opportunities and Struggle Against Racism. In addition to these factors linked to the characteristics of the study and its dissemination, the national and international political and economic contexts were favourable for the reception of the results. The publication arrived at a moment when in Belgian post-migration policies the discrimination paradigm was added to the integration paradigm. At the international level, different actors had been active in the fight against discrimination since the beginning of the 1990s and European directives formed a ‘supranational political window’ pushing member-states to put the subject on the agenda. Besides, the formation of new governments on the Belgian federal level and in the Brussels Region constituted a political window that contributed to allow a reappearance of this subject on the agenda. Although the ILO study helped in putting the discrimination-topic on the agenda, it nevertheless did not have an influence on the ultimate process of decision-making or implementation of the policies.

Telkens als de problematiek van discriminatie van Belgen van vreemde herkomst in de beleidsgangen ter sprake komt is de IAO-studie een referentiepunt qua wetenschappe-

¹ Internationale Arbeidsorganisatie (IAO)

² Dit artikel is een deel-resultaat van de studie “Onderzoek en Beleid: de gevalstudie van immigratie in België” die werd gefinancierd door het Federaal Wetenschapsbeleid. In dit onderzoek bestudeerden wij de impact van de ILO-studie op het Brussels en federaal beleid. De invloed van de studie in Vlaanderen en Wallonië werd bestudeerd door Dirk Jaobs, Tinne Vanderstraeten en Pascal Balancier. Marleen Brans, Dirk Jacobs, Marco Martiniello, Andrea Rea, Marc Swyngedouw, Ilke Adam, Pascal Balancier, Eric Florence en Tinne Vanderstraeten (2004), *Recherche et politiques publiques: les cas de l’immigration en Belgique - Onderzoek en Beleid: de gevalstudie van immigratie in België*, Gent, Academia Press.

³ Ilke Adam - doctorandus en maakt deel uit van GERME (Groupe d’études sur l’Ethnicité, Le Racisme, les Migrations et l’Exclusion) -Institut de Sociologie - ULB

lijk onderzoek. De resultaten van deze studie zijn wijd verspreid en gekend door de meeste betrokken actoren. De resultaten ervan werden uitvoerig besproken. De studie werd veelvuldig geciteerd en schijnbaar gaf ze direct aanleiding tot een aantal beleidsontwikkelingen. Vertrekkende van deze vaststelling hebben we deze studie gekozen als gevalstudie met de bedoeling bij te dragen tot een gestructureerd onderzoek van factoren die aanzetten tot het gebruik van kennis of het verhinderen. Wij stelden ons de vraag welke kenmerken van deze studie, en welke context, ervoor zorgden dat zij een referentiepunt werd en ertoe aanzette dat etnische discriminatie op de politieke agenda werd gezet. Om deze vraag te kunnen beantwoorden hebben we de IAO-studie vergeleken met andere studies op het terrein van arbeidsmarktparticipatie. Al lang voor de publicatie van het IAO-onderzoek in 1997 hadden andere onderzoekers het bestaan van etnische discriminatie op de arbeidsmarkt vastgesteld, en stelden ze deze als één van de oorzaken van de ongelijke arbeidsmarktparticipatie van allochtonen. Deze studies slaagden er echter niet in deze thematiek op de politieke agenda te plaatsen. Verder ondernamen we een bronnenstudie van beleidsdocumenten en namen we interviews af van direct of indirect betrokken actoren zoals de onderzoekers van de IAO-studie, andere onderzoekers die rond deze problematiek hadden gewerkt, volksvertegenwoordigers, vertegenwoordigers van het Centrum voor Gelijke Kansen en Racismebestrijding (CGKR), van vakbonden, werkgeversorganisaties, administraties en kabinetten. Na een vluchtige schets van het onderzoek en beleid betreffende de positie van vreemdelingen en Belgen van buitenlandse herkomst op de arbeidsmarkt stellen we het desbetreffende IAO-onderzoek voor. Daarna zullen we aantonen welke invloed deze studie juist had op het beleid. Tot slot bekijken we welke factoren een rol speelden bij de impact van de IAO-studie.

1. Belgisch onderzoek en beleid aangaande de positie van allochtonen op de arbeidsmarkt: een schets.

Voor 1989 bestond er niet veel onderzoek over de arbeidsparticipatie van vreemdelingen en Belgen van buitenlandse herkomst. Ook in het beleid kwam deze problematiek nauwelijks ter sprake. Dit is weinig verwonderlijk. In de jaren '60 was de professionele inschakeling van migranten verzekerd van bij hun aankomst. Zowel de migranten als de overheid zagen migratie als een tijdelijk fenomeen. De toewijzing van migranten aan specifieke banen, de verplichting om voor een welbepaalde werkgever te werken en het verbod voor sommigen om van sector te veranderen werden niet beschouwd als discriminerende praktijken (Rea, 2001). Sinds 1974 is de arbeidsmarkt echter grondig gewijzigd: enerzijds trad er in bepaalde sectoren een verhoging van de werkloosheid op en anderzijds werden de arbeidsplaatsen meer precair (Ouali & Rea, 1995). Het is pas in 1989, met de creatie van het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid, dat men er zich op politiek niveau volledig bewust van geworden is dat de vreemdelingen die naar België gekomen zijn in het kader van de arbeidsmigratie hier definitief zullen blijven. Het is op dat moment dat de integratie en de arbeidsparticipatie van deze mensen politieke aandacht verwerven.

Het onderzoek van de jaren '90 is voornamelijk probleemsignalerend van aard en wijst op de problematische situatie van allochtonen op de arbeidsmarkt. De onderzoekers

maken melding van etnostratificatie van de arbeidsmarkt (Martens, 1990, 1993 en 2000; Nys & Beauchesne, 1991; Feld, 1994; Ouali & Rea, 1995). Migranten zijn oververtegenwoordigd in werkloosheidscijfers. Ze hebben enkel toegang tot die sectoren van de arbeidsmarkt die gekenmerkt worden door minder goede arbeidsvoorwaarden (loon, promotiemogelijkheden, duur van het contract, werkuren) en door minder goede arbeidsomstandigheden (veiligheid, gezondheid, omgeving). Beetje bij beetje hebben deze verschillende onderzoeken statistieken verzameld die de these van etnostratificatie van de arbeidsmarkt bevestigen en verfijnen. De hypothese dat niet alleen vreemdelingen maar ook Belgen van vreemde herkomst een mindere positie bekleden op de arbeidsmarkt kan moeilijk worden bevestigd omwille van de afwezigheid van gegevens op basis van etniciteit. Albert Martens en Hans Verhoeven (2000) slaagden er niettemin in dit aan te tonen door middel van een originele methode. In de arrondissementen Gent, Antwerpen, Hasselt en Brussel koppelden ze de gegevens van de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid en het Rijksregister. Daardoor konden ook genaturaliseerde Belgen in het onderzoek worden opgenomen

De onderzoeken leggen de oorzaak van dit probleem zowel bij de allochtonen zelf, als bij de vraagzijde van arbeid (de werkgevers). Vooral de lage opleidingsgraad en minder goede taalkennis zouden verantwoordelijke zijn voor hun mindere arbeidsparticipatie evenals factoren als de duur van het verblijf in België, de plaats van woonst, of zelfs de “culturele afstand” ten opzichte van het immigratieland en de “integratiewil” (Feld & Manço 2000). Ook de buitenlandse nationaliteit en de legale discriminaties die daaruit volgen worden gezien als oorzaken van hun preciaire positie op de arbeidsmarkt.

De onderzoekers wijzen verder ook op het al of niet bewust discriminerend gedrag van werkgevers en rekruteerders. De methoden die door de onderzoekers werden gebruikt om discriminatie vast te stellen waren voornamelijk studies over de socio-economische positie van vreemdelingen (Martens, 1990 & 1993; Feld, 1994, Stoop & Neels; 1998) en hun traject van professionele inschakeling (Ouali & Rea, 1995) en in mindere mate interviews met werkgevers (Nys & Beauchesne, 1991 en Mens en Ruimte, 1992). In tegenstelling tot wat in het buitenland gebeurt werd het proces van discriminatie op zich niet bestudeerd, en werden er evenmin studies gemaakt die gebaseerd zijn op de ervaringen van het slachtoffer. Attitude-onderzoek, hoewel vaak gebruikt in Vlaanderen⁴, betreft voornamelijk attitudes van autochtonen ten opzichte van vreemdelingen of Belgen van buitenlandse herkomst in het algemeen maar zij focussen niet op de problematiek van tewerkstelling. Het IAO-onderzoek (1997) was het eerste Belgische onderzoek dat de discriminatie zelf aantoonde en niet de gevolgen of de voorafgaande voorwaarden. De studiedienst van de Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling (VDAB) gebruikte nog een andere methode om discriminatie rechtstreeks aan te tonen (Van de Broeck, 1999). Zij stelden vast dat werkgevers bij het gebruik van de KISS-databank (met CV's van werkzoekenden) minder doorklikten naar werkzoekenden met een vreemde naam. Sinds 1998 heeft beleidsondersteunend onderzoek in Vlaanderen een plaatsje gekregen in het domein van de arbeidsparticipatie van allochtonen. Dit gebeurt in het kader van VIONA (Vlaams Interuniversitair Onderzoeksnetwerk Arbeidsmarktrapportering). In de rest van het land is men daar nog niet aan toe.

⁴ Namelijk aan de KULeuven, in de Afdeling Data-verzameling en Analyse van de Faculteit Sociale Wetenschappen alsook bij het Instituut voor Sociaal en Politiek Opinioneonderzoek.

Hoewel onderzoekers sinds het begin van de jaren '90 aantoonde dat discriminatie één van de oorzaken is van de mindere arbeidsmarktpositie van allochtonen werkte het beleid voornamelijk in op de aanbodzijde van arbeid. De enige maatregel ter bestrijding van discriminatie op de arbeidsmarkt was de aanpassing van de racismewet. Pas in 1994 werd het mogelijk om discriminatie op de arbeidsmarkt te vervolgen. Omwille van (onder andere) de zware bewijslast bleef deze wet weinig effectief. Het heeft geduurd tot na de publicatie van de IAO-studie vooraleer het beleid zich echt ging richten tot de vraagzijde van arbeid, namelijk de werkgevers. In Vlaanderen werden bedrijven en openbare diensten aangespoord om positieve actieplannen te ontwikkelen en allerlei anti-discriminatie acties te ontplooiën. In het Brussels Gewest organiseerde men voornamelijk bewustmakingscampagnes omtrent de discriminatieproblematiek door middel van seminaries met werkgevers. In het Waals Gewest kan men niet echt spreken van een anti-discriminatiebeleid. Op federaal niveau werd, op vraag van Europa, de anti-discriminatie-wetgeving aangepast. De bewijslast werd verlicht voor het slachtoffer van discriminatie.

2. Voorstelling van het IAO-onderzoek

Ondanks het verbod op 'discriminatie bij aanwerving' in haar internationale conventies werd de IAO geconfronteerd met aanwijzingen van discriminatie. In 1993 beslist de organisatie daarom een speciaal programma te lanceren dat gericht is op de strijd tegen etnische discriminatie (IAO, 1996). Het programma voorziet in het opzetten van een internationaal vergelijkend onderzoek in immigratielanden, bestaande uit 3 luiken. Daarna werden internationale en regionale seminaries gepland waar de onderzoeksresultaten zouden worden voorgesteld en bediscussieerd. Via het eerste luik van de studie wil men het bestaan van discriminatie in de toegang tot de arbeidsmarkt van personen van vreemde afkomst in kaart brengen door middel van het gebruik van de "praktijktest"-methodologie (zie verder), ontworpen door Frank Bovenkerk (1992). In het tweede luik van de studie bestudeerde men de effectiviteit van de anti-discriminatie wetgeving en andere maatregelen ter bestrijding van discriminatie in de bestudeerde landen. In het derde luik werd een inventaris opgemaakt van de vormingsprogramma's betreffende anti-discriminatie en werden ze geëvalueerd. In 1996-1997 participeerde België aan dit onderzoek. Andere landen die deelnamen waren Finland, Nederland, Duitsland, Spanje, Zweden, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten.

De praktijktest kan worden vergeleken met een laboratorium-experiment waarbij één factor varieert (in casu, het behoren tot een etnische minderheidsgroep) terwijl de andere factoren die het resultaat zouden kunnen beïnvloeden (*in casu* nationaliteit, leeftijd, geslacht, diploma's, opleiding, ervaring, ...) constant worden gehouden (Bendick, Jackson, 1994). Er werden paren van sollicitanten gevormd die beantwoorden aan dezelfde objectieve criteria (zelfde geslacht, zelfde opleiding, leeftijd en ervaring en voldoen in gelijke mate aan de jobvereisten) maar ze verschillen door kenmerken die discriminatie zouden kunnen veroorzaken (etnische herkomst, naam, huidskleur). In het Belgische IAO-onderzoek ging het om autochtone Belgische jongeren en Belgische jongeren van Marokkaanse herkomst. Als er een probleem van discriminatie bij aanwerving bestaat dan moest dit blijken uit een voldoende aantal situatietests, rekening

houdend met een bepaald niveau van toevalsfouten. De resultaten wezen op een discriminatiegraad van 39,2% in Vlaanderen, 27% in Wallonië en 34,1% in het Brussels Gewest. Omwille van de diversiteit van situaties in de drie gewesten wezen de onderzoekers erop dat het niet wenselijk is deze resultaten met elkaar te vergelijken.

3. De impact van deze studie

Hoewel de IAO-studie bestond uit drie luiken is het enkel het eerste luik, gebaseerd op de situatietest, dat gekend is, gelezen, gehoord en geciteerd wordt. Als men naar de studie verwijst heeft men het steeds over de 39,2 % discriminatie in Vlaanderen, 34,1 % in Brussel en 27% in Wallonië. Het juridische luik en dat omtrent de anti-discriminatie vormen, evenmin als de aanbevelingen van de onderzoekers lijken amper gekend te zijn.

De literatuur geeft ons geen eensluidend antwoord op de vraag in welke fase van de beleidsontwikkeling onderzoek het meeste invloed heeft. Volgens Kingdon (1995) hebben onderzoekers meer invloed op het aanbrengen van oplossingen dan in de fase van *agenda-setting*. Cook (2001) meent echter dat de sociale wetenschappen een grotere rol spelen in de probleemdefinitie dan in het aanbrengen van oplossingen. Het geval van de IAO-studie beantwoordt eerder aan deze laatste these. Door de creatie van een indicator van discriminatie heeft deze studie de problematiek van etnische discriminatie op de agenda gezet.

Op federaal niveau heeft de publicatie van de studie direct aanleiding gegeven tot een interpellatie van de toenmalige Minister van Werk (Miet Smet) aan de Nationale Arbeidsraad met de vraag maatregelen te nemen. De sociale partners hebben deze vraag beantwoord door het sluiten van de Collectieve Arbeidsovereenkomst (CAO) 38 ter die discriminatie bij aanwerving verbiedt. Deze CAO werd afdwingbaar gemaakt bij Koninklijk Besluit van 17 juli 1998. Dit laat werknemers toe om een procedure bij de arbeidsrechtbank aanhangig te maken. De sociale partners aanvaardden, op vraag van het CGKR, uiteindelijk ook het voorstel van Albert Martens (1990) om migranten als specifieke risicogroep te erkennen binnen het sociaal overleg⁵. Ook werd er op 25 april 1998 een buitengewone vergadering georganiseerd van de Interministeriële Conferentie voor Migrantenbeleid over de thematiek van etnische discriminatie bij aanwerving. Deze engageerde zich om een aantal maatregelen te nemen, zoals bijvoorbeeld het ontwikkelen van een Koninklijk Besluit dat de bedrijven zou verplichten om een niet-discriminatie clausule te integreren in hun arbeidsreglement. Het merendeel daarvan werd echter nooit of veel later gerealiseerd (CGKR, 1999: 72-75). Verder werd er in maart 1999 een sensibilisatiecampagne opgestart, gesteund door het Impulsfonds voor Migrantenbeleid en gelanceerd in de Nationale Arbeidsraad. De studie gaf verder ook aanleiding tot de gemeenschappelijke verklaring van de werkgeversorganisaties VEV, VOB en UWE van 6 november 1998 waarin zij zich uitspraken tegen discriminatoire praktijken en voor diversiteit in het bedrijfsleven.

In het Brussels Gewest noteerden we een discourswijziging na de publicatie van de studie. Enkele maanden voor de publicatie van de studie meende Charles Picqué – Mi-

⁵ Interprofessioneel Akkoord van 8 december 1998

nister-President van het Brussels-Gewest, bevoegd voor tewerkstelling- dat het “*vooral de te lage kwalificaties zijn die ongelijkheden genereren*”. Hij benadrukte dat de wijze waarop men de werkloosheid van vreemdelingen moet bestrijden via een beleid is dat op hen gericht is⁶. Na de publicatie van de studie wees hij, voor de eerste maal publiekelijk, op de noodzaak “*van een actieve strategie tegen discriminatie bij aanwerving*”⁷. Hierop volgend werd op het einde van de 2^e legislatuur (1998) en vooral bij het begin van de derde legislatuur (1999) een sensibilisatie- en vormingsbeleid opgezet dat gericht was op de strijd tegen discriminatie. Het opzetten van dergelijke campagnes veronderstelt een reëel bewustzijn van de discriminatie-problematiek, iets wat voordien niet bestond. Toen de Europese Commissie in 1999 het actieplan van het Territoriaal Pact voor de Werkgelegenheid goedkeurde bleek dit een goede gelegenheid om de maatregelen tegen discriminatie hierin in te schrijven. Het Brusselse Werkgelegenheidspact voorziet in zes actiepunten waaronder de strijd tegen discriminatie. De oorspronkelijk georganiseerde acties waren een sensibilisatie- en informatiecampagne gericht op de bedrijven, de organisatie van vormingen voor het personeel van de BGDA⁸, de redactie van een werkbundel en een pedagogisch handboek over het onderwerp. Het belang van de strijd tegen discriminatie werd ook ingeschreven in het regeerakkoord van 1999.

Ook in Vlaanderen bevorderde de IAO-studie in 1998 meerdere initiatieven die de toegang van allochtonen tot de arbeidsmarkt moesten bevorderen. Het meest opmerkelijke resultaat is het zogenaamde VESOC-akkoord voor de tewerkstelling van migranten van 8 juni 1998 (Jacobs, Van der Straeten et al.: 305) waarin de sociale partners en de Vlaamse regering zich engageren om evenredige en volwaardige arbeidsparticipatie van allochtonen te realiseren. Het is vooral de manier waarop men dit wil trachten te realiseren die vernieuwend is. Na jarenlang in te werken op de aanbodzijde van arbeid werd nu aanvaard dat er ook aan de vraagzijde, namelijk bij de werkgevers, een probleem lag. Zonder echter bindende maatregelen te nemen werden er concrete stappen ondernomen om gelijke kansen te waarborgen door bijvoorbeeld aanwervingsprocedures te verbeteren of een groter aanbod van lessen Nederlands op de werkvloer te organiseren (Jacobs, Van der Straeten et al.: 306).

De impact van de studie in het Waals Gewest was veel beperkter. Behalve de onderleiding van het CGKR georganiseerde sensibilisatiecampagne en overleg met de verschillende betrokken partners, waaronder werkgevers, heeft de studie hier geen aanleiding gegeven tot concrete beleidsmaatregelen (Balancier, 258-266).

Wat opmerkelijk is aan de impact van de IAO-studie is dat, hoewel de studie het discriminatie-topic op de agenda plaatste en ook aanleiding gaf tot concrete beleidsmaatregelen, de aanbevelingen van de betreffende onderzoekers weinig of niet werden gebruikt.

De aanbevelingen van het CGKR na de publicatie van de IAO-studie waren niet diegene uit de IAO-studie maar deze die sinds jaren (1990) werden gedaan door Albert Martens. Dit toont aan dat wanneer een beleidsvenster opent, *policy entrepreneurs* klaar staan en oude voorstellen weerom uit de kast halen. De studies over arbeidsmarktparticipatie van

⁶ Le Soir, 27 juli 1997.

⁷ Verklaring van de minister-president van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 15 december 1997, geciteerd in Solidarités Urbaines, nr 11, juni 1999.

⁸ Brusselse Gewestelijke Dienst voor Arbeidsbemiddeling

allochtonen op de arbeidsmarkt van de hand van Albert Martens zijn er echter niet in geslaagd discriminatie op de politieke agenda te zetten, maar zijn aanbevelingen zijn, beetje bij beetje, gefiltreerd in de debatten.

4. Het waarom van deze impact

In deze paragraaf willen we nagaan waarom het IAO-onderzoek zo'n impact heeft gehad. Deze studie was verre van de eerste Belgische studie die aantoonde dat etnische discriminatie bij aanwerving bestaat. Hoe komt het dat het dit en niet het voordien uitgevoerde onderzoek is dat het *topic* op de agenda plaatste? In het zoeken naar een antwoord op deze vraag baseren we ons op de Angelsaksische literatuur over het gebruik van kennis⁹, aangevuld met een aangepast model van de “beleidsstromen” van John Kingdon (1984) en een cognitieve benadering van overheidsbeleid.

De factoren die door de literatuur over het gebruik van kennis worden vooropgesteld om de impact van onderzoek op het beleid te verklaren zijn:

- kenmerken van het onderzoek
- kenmerken van de onderzoekers
- kenmerken van de verspreidingswijze en de link tussen onderzoekers en de politieke arena
- kenmerken van mogelijke gebruikers
- kenmerken van het betrokken beleidsdomein (Wij breiden dit uit tot de politieke context in het algemeen, wat niet enkel kenmerken betreft van het betrokken beleidsdomein (*policies*) maar ook *politics* elementen).

Na onze empirische studie menen we dit kader te kunnen uitbreiden met de volgende factoren:

- de economische context
- de internationale politieke context

4.1. Kenmerken van de studie

Met de kenmerken van de studie bedoelen we zowel de kenmerken van het opstarten van de studie, van de initiatiefnemers, van de evaluatie van het voorstel, van de uitvoering van het onderzoek en van de resultaten.

De kenmerken van de resultaten van het eerste luik van het IAO-onderzoek en de methode waarmee deze bereikt werden lijken ons in grote mate verantwoordelijk voor de invloed die deze studie heeft gehad. Zoals Kingdon (1984) het stelde geven beleidsmakers aandacht aan sommige problemen en niet aan andere. De vraag is echter hoe het komt dat sommige problemen hun aandacht trekken en andere niet. Het creëren van een

⁹ De voornamelijk Angelsaksische literatuur over het gebruik van kennis (*knowledge utilization*) onderzoekt hoe sociale wetenschappen gebruikt worden door beleidsmakers en tracht de verschillende factoren te identificeren die dit gebruik beïnvloeden. Carol Weiss is zeker de belangrijkste figuur in dit domein, maar anderen hebben ook belangrijke bijdragen geleverd zoals Martin Bulmer, William Dunn of Evert Lindquist. Tot recent diende vooral de Verenigde Staten als onderzoeksdomein.

systematische indicator is volgens deze auteur een van de manieren waarop men de aandacht van beleidsmakers kan trekken. Deze indicators dienen om de omvang en de wijziging van problemen te meten. De resultaten van het eerste luik van de IAO-studie vormden, voor de eerste maal in België, een indicator van discriminatie bij aanwerving. Tot dan beschikten beleidsmakers en drukkinggroepen niet over een indicator van de problematiek, een volgens Kingdon (1984) zeer krachtig instrument om een *topic* op de politieke agenda te plaatsen.

Het bestaan van etnische discriminatie bij aanwerving werd echter niet ontdekt door de publicatie van deze studie. Diverse sociale actoren, waaronder het CGKR werden er regelmatig mee geconfronteerd. Andere onderzoekers stelden het vast in hun studies. De hypothese was er dus, alleen kon men het fenomeen niet meten. Door middel van de situatietest slaagde de IAO-studie erin om voor het eerst de omvang van het probleem te meten. Voor de eerste keer in België werd de discriminerende handeling zelf aangetoond. Voorafgaande onderzoeken¹⁰ gaven enkel indirecte informatie, eerder dan de vaststelling van de discriminatoire act zelf werd het bestaan van discriminatie afgeleid van het bestaan van voorafgaande voorwaarden (vastgesteld in onderzoeken over attitudes en interviews met werkgevers) of van de gevolgen ervan (oververtegenwoordiging in de statistieken van de werkloosheid of minder gevaloriseerde arbeidsplaatsen). Zolang wetenschappers niet het feit zelf aantonen maar de gevolgen van het feit blijft de bewering van het bestaan van dat feit vaak beschouwd als een artefact. Net zoals, schrijft Bruno Latour, het bestaan van het monster van Loch Ness aangetoond wordt door de indirecte gevolgen van zijn aanwezigheid (Latour en Woolgar, 1998)

In mindere mate speelden ook de kenmerken van de initiatiefnemer van de studie mee bij de impact ervan. Verschillende van onze respondenten beschouwden het feit dat de studie uitging van een internationale gouvernementele organisatie als één van de redenen van haar impact. Zowel vertegenwoordigers van werknemers- als werkgeversorganisaties beschouwden het IAO-label als een garantie van legitimiteit. Ook het CGKR, promotor van de studie op nationaal niveau was ervan overtuigd dat het internationale aura van dergelijke instelling enkel een voordeel kon betekenen voor de impact van de studieresultaten.

4.2. *De verspreiding van de resultaten en een actief gebruik ervan*

De manier waarop de resultaten van het onderzoek verspreid werden heeft zeker bijgedragen tot de impact ervan. In tegenstelling tot andere onderzoeken die gefinancierd werden door het federaal wetenschapsbeleid, werd er een conventie afgesloten met andere partners dan de onderzoeksteams voor de valorisatie van de resultaten. De IAO en het CGKR, beiden *policy entrepreneur* in de strijd tegen discriminatie, stonden in voor die taak en ontvingen daarvoor een budget. Eenmaal de resultaten door de onderzoekers waren voorgesteld werden zij nog weinig betrokken bij de verdere verspreiding van de resultaten en de beleidsbesprekingen die eruit volgden. Aangezien de strijd tegen etnische discriminatie één van de bestaansredenen van het CGKR is hield het gebruik van

¹⁰ Martens, 1990 ; Martens en Arriijn, 1993 ; Rea en Ouali, 1995 ; Feld, 1995, Stoops en Neels, 1995.

de resultaten van de IAO-studie niet op met de uitputting van het budget dat hen daarvoor werd toegekend door de DWTC. De twee medewerkers van het centrum die zich bezig hielden met de verspreiding van de resultaten zetten deze activiteiten voort met behulp van subsidies van het Impulsfonds voor het Migrantenbeleid die gebruikt werden voor een bewustmakingscampagne rond de thematiek van discriminatie bij aanwerving.

Men moet hieruit echter niet opmaken dat elke studie die over een budget zou beschikken voor verspreiding van de resultaten, toegekend aan *policy entrepreneurs*, erin zou slagen het beleid zo te beïnvloeden als de IAO-studie dat heeft gedaan. De resultaten van de studie moeten zich ertoe lenen, de politieke context moet gunstig zijn, ... Zoals Lindquist (1990:35) het stelde: “*Policy inquiry may be at the mark but it still may not alter the premises and decisions of policy makers. Beliefs, power, chance, history and other sources of competing advice often prevail*”.

Het CGKR lijkt ons de enige gebruiker van de resultaten van de IAO-studie die zich specifiek heeft opgeworpen als *policy entrepreneur*, zoals gedefinieerd door John Kingdon (1984). Volgens deze auteur is een *policy entrepreneur* ‘een pleitbezorger die zijn middelen - tijd, energie, reputatie en geld - investeert in een alternatief beleidsvoorstel, in ruil voor een objectieve of symbolische toekomstig resultaat’ (Kingdon, 1984: 179-183). *Policy entrepreneurs* spelen een essentiële rol in het orchestreren van de samenvoeging van de drie beleidsstromen: de probleemstroom, de politieke stroom en de beleidsstroom. Ze ontwikkelen hun expertise en hun voorstellen vóór de opening van een beleidsvenster, wanneer een probleem zich stelt weten ze de al ontwikkelde beleidsvoorstellen eraan te koppelen en laten ze zich steunen door een gunstig politiek klimaat dat ze gemakkelijk kunnen detecteren. Een *policy entrepreneur* kan zowel een publiek als een privé acteur zijn. Het belangrijkste is, volgens Kingdon, dat hij de capaciteit heeft gehoord en erkend te worden, dat hij over goede onderhandelaarskwaliteiten beschikt en dat hij doorzettingsvermogen heeft.

Het actieve gebruik van de studieresultaten door het CGKR kan verklaard worden door het feit dat het Centrum zelf vragende partij was voor de resultaten en ernstig lobbywerk heeft verricht om de studie te doen realiseren. De resultaten van de studie legitimeren de bestaansredenen van het Centrum en geven het een hulpmiddel in de strijd tegen discriminatie. Het volgende fragment uit het jaarrapport van 1994 getuigt daarvan:

“Het is fundamenteel dat het CGKR op basis van duidelijke wetenschappelijke gegevens het effectief bestaan van discriminatie kan aantonen. Het is enkel wanneer deze werkelijkheid erkend zal zijn dat we vooruitgang zullen kunnen boeken en aangepaste maatregelen kunnen voorstellen”.

Het Centrum heeft door de promotie van de studie en door de verspreiding van de resultaten bijgedragen tot de opening van een beleidsvenster (in de zin van een *problem window*, Kingdon, 1984: 90-115), geopend door een gebeurtenis in de probleemstroom. Eenmaal dat het probleem zich stelde is het CGKR erin gelukt om het probleem te koppelen aan zijn vroegere beleidsvoorstellen en oude beleidsaanbevelingen van anderen. Het Centrum is gehoord geworden door de bevoegde instanties, zoals de Minister van Werk en de Interministeriële Conferentie voor Migrantenbeleid op federaal niveau, de BGDA¹¹ in Brussel, de Vlaamse Minister voor tewerkstelling (Jacobs, Van der Strae-

¹¹ Brusselse Gewestelijke Dienst voor Arbeidsbemiddeling

ten et al., 2004: 305) en de Sociale en Economische Raad van het Waals Gewest (Balancier: 2004, 259). Bovendien werd het Centrum gesteund door een gunstig politiek klimaat (cfr. infra).

4.3. Een gunstige economische en politieke context

De politieke agenda evenals beleidsopties worden beïnvloed door economische cycli. Zo zijn beleidsopties verschillend tijdens depressies dan tijdens periodes van herstel of groei. Dat lijkt erg evident maar volgens Parsons (1995: 241) worden macro-economische factoren te vaak verwaarloosd in de analyse van *agenda-setting*. Kingdon evenals de auteurs van de *knowledge utilization* school besteden maar weinig aandacht aan deze factoren. Zij vermelden enkel de kost van beleidsopties als een van de kenmerken van hun overlevingskansen, maar ze noemen nergens macro-economische factoren.

In de studie van het op de agenda plaatsen van de thematiek van etnische discriminatie bij aanwerving mogen we de rol van de gunstige economische context echter niet verwaarlozen. Verschillende respondenten wezen ons daarop. Op het moment van publicatie van de IAO-studie, in 1997, bevond de Belgische en Europese economie zich in een periode van economische groei die begon in 1996 en eindigde in 2000. Tijdens deze periode sprak men van tekorten op de arbeidsmarkt en heropenden de werkgevers het debat over arbeidsmigratie. Deze gunstige conjunctuur leende er zich dan ook beter toe om iets te ondernemen tegen het probleem van etnische discriminatie op de arbeidsmarkt. In periodes van tekorten op de arbeidsmarkt is het volgens de logica van economische rentabiliteit zonde om bestaande kwalificaties niet te valoriseren. De IAO-studie werd dus gepubliceerd in een economisch gunstige context.

De politieke context betreft niet alleen de '*policy context*' (kenmerken van het betrokken beleidsdomein) maar ook de '*political context*' (elementen die deel uitmaken van de politieke stroom, zoals gedefinieerd door Kingdon: verkiezingen, veranderingen in de nationale stemming, wissels in de administratie of in het parlement en campagnes van drukingsgroepen). Deze politieke gebeurtenissen kunnen eventueel leiden tot het openen van een 'beleidsventer', namelijk de mogelijkheid om bepaalde beleidsvoorstellen of een bepaalde conceptie van een probleem naar voor te schuiven.

Behalve deze nationale elementen nemen we ook de internationale politieke context in aanmerking. Hieronder verstaan we de activiteiten van internationale organisaties zoals de Europese Unie, de Internationale Arbeidsorganisatie, de Raad van Europa en anderen die de nationale *agenda-setting* en beleidsevoluties kunnen beïnvloeden. Op het niveau van de Europese Unie kan zelfs, door middel van een richtlijn, een 'supranationaal beleidsvenster' geopend worden.

De wissel van een beleidsparadigma wordt vaak voorafgegaan door een mislukking van een bepaald beleid na een periode van experimenteren (Hall, 1993). Zo stelde men vast, halverwege de jaren '90 dat hoewel de nakomelingen van de migranten, na een half succesvol integratiebeleid, nu Belg zijn, geschoold zijn en de landstalen kennen er zich nog steeds een probleem stelt met hun positie op de arbeidsmarkt. Deze crisis van het integratiebeleid lijkt een gunstige beleidscontext voor het gebruik van een studie die zwart op wit aantoonde dat er een probleem is die een herziening van het beleid verantwoordt.

Een wijziging van het beleidsparadigma van ‘integratie’ naar ‘discriminatie’ leek ook gepaard te gaan met de wijziging van het gelijkheids- naar het rechtvaardigheidsparadigma in het sociale beleid in het algemeen, zichtbaar ook door de opkomst van de term ‘actieve welvaartsstaat’.

Toen de IAO-studie in 1997 werd gepubliceerd en het discriminatie-*issue* op de agenda plaatste, lijkt dat niet te zijn gebeurd door een element uit de politieke context. 1997 viel in het midden van een legislatuur, er waren geen wissels in de administratie of in het parlement en hoewel er na de begrafenis van Loubna Benaïssa een golf van sympathie ontstond ten opzichte van de allochtone gemeenschap lijkt dit geen invloed gehad te hebben in het dossier van etnische discriminatie op de arbeidsmarkt (zie ook Jacobs, Van der Straeten et al., 2004: 309). Het beleidsvenster dat werd geopend in 1997 leek eerder een probleemvenster, geopend door de constructie van een indicator van discriminatie door de IAO-studie, dan door een element uit de politieke stroom.

De regeringswissel na de verkiezingen van 1999 betekende in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en op federaal niveau echter een mogelijkheid van doorbraak in dit beleidsdossier. Anderhalf jaar na haar publicatie zat de IAO-studie nog vers in het geheugen, onder andere door een langdurig verslag in de pers. Bovendien waren de seminaries, georganiseerd in het kader van het Territoriaal Werkgelegenheidspact, die Brusselse werkgevers moeten bewustmaken van de problematiek, net gestart. De federale verkiezingen zorgden voor de samenstelling van een nieuwe coalitie (VLD-SP.a-Agalev-MR-PS-Ecolo) waarvan de meerderheid van de partijen gunstig stonden ten opzichte van een opening in verschillende migratie- en integratiedossiers. Dit liet toe om in het regeerakkoord de noodzaak om “elke vorm van racisme, onverdraagzaamheid en discriminatie te bestrijden” in te schrijven en het engagement te nemen de huidige wetgeving tegen racisme aan te passen daar waar nodig en om een algemene wet tegen discriminatie in te dienen in het parlement.

In het Brussels Gewest, waar het aantal vreemdelingen en Belgen van buitenlandse herkomst het talrijkst zijn, heeft het aantreden van een nieuwe regering (zonder coalitiewissel) ook toegelaten om de problematiek van etnische discriminatie op de arbeidsmarkt opnieuw op de agenda te plaatsen. De maatregelen in de strijd tegen discriminatie, gelanceerd in het kader van het Territoriaal Pact voor de Werkgelegenheid, konden worden voortgezet door het inschrijven van dit objectief in het Brussels regeerakkoord. Op Vlaams en Waals niveau betekende de regeringswissel van 1999 echter geen scharniermoment voor een doorbraak in het discriminatie-dossier. Het VESOC-akkoord ‘Tewerkstelling Migrantten’ (1998) was het belangrijkste beleidsinitiatief dat werd opgestart naar aanleiding van de publicatie van de IAO-studie. Deze initiatieven, opgestart onder CVP-minister Theo Kelchtermans tijdens een Vlaams rood-rooms kabinet, werden voortgezet onder SP-minister Renaat Landuyt tijdens het daaropvolgende paars-groene kabinet (Jacobs, Van der Straeten et al.: 308-309). In het Waals Gewest heeft de IAO-studie niet echt aanleiding gegeven tot nieuwe beleidsmaatregelen die specifiek gericht zijn op de strijd tegen etnische discriminatie, noch in 1998, noch bij het aantreden van de nieuwe regering in 1999 (Balancier, 2004: 260-266).

De internationale politieke context was ook in grote mate verantwoordelijk voor het ontvankelijke klimaat voor beleidsvoorstellen met betrekking tot de strijd tegen discriminatie bij aanwerving. Sinds het begin van de jaren '90 waren verschillende interna-

tionale actoren, zoals de Internationale Arbeidsorganisatie, de Raad van Europa en de Europese Unie actief in dit dossier.

Als auteur van verschillende conventies en aanbevelingen omtrent de bescherming van arbeidsmigranten heeft de IAO begin jaren '90 haar speciaal programma gelanceerd om discriminatie van arbeidsmigranten en etnische minderheden te bestrijden. De IAO-studie kaderde in dit programma. Ook de Raad van Europa was actief in dit beleidsdomein. In oktober 1993 besliste ze de "Europese Commissie tegen racisme en onverdraagzaamheid" op te richten. Deze commissie zou deze fenomenen observeren, land per land, en algemene beleidsaanbevelingen doen. Haar eerste aanbevelingen dateren van 1996. In 1997 en 1999 werden landenrapporten gepubliceerd die richtlijnen bevatten om de anti-racismewetgeving te verbeteren.

De discussies binnen de Europese Unie om een Europees observatorium voor racisme en xenofobie op te zetten, dateren van de top van Corfu in 1994. Ook in dat jaar begonnen de besprekingen voor een gemeenschappelijke verklaring van Europese sociale partners over de preventie van discriminatie. De sociale partners werden hierin sterk gestimuleerd door de Europese Commissie die absoluut tot een concreet resultaat wou komen. Het Observatorium, gevestigd te Wenen, werd uiteindelijk gecreëerd in 1997, het Europees jaar tegen het racisme. Gedurende dat jaar werden er verschillende conferenties, seminaries en informatiecampagnes georganiseerd over de verschillende aspecten van de strijd tegen discriminatie en xenofobie. Kort daarna werd er door het Verdrag van Amsterdam een algemene clausule van niet-discriminatie geïntroduceerd in het Verdrag van de Europese Gemeenschap (art. 13). Deze bepaling opent de weg naar het ontwikkelen van een communautair initiatief om discriminatie te voorkomen en te bestrijden op Europees niveau. De richtlijnen 2000/43/EG¹² en 2000/78/EG¹³ zijn hier voorbeelden van. België was vervolgens verplicht om een wet te stemmen over discriminatie om zich aan te passen aan deze richtlijn, onder andere om de bewijslast om te keren en deze dus niet enkel meer te laten wegen op de schouders van het slachtoffer. Deze omkering van de bewijslast is mogelijk van zodra er een vermoeden bestaat van discriminatie. Dit vermoeden mag voortaan aangetoond worden met statistieken en door middel van een situatietest.

Het wetsontwerp Mahoux van 14 juli 1999 gericht op de strijd tegen discriminaties en het actieplan tegen racisme van de regering van 17 maart 2000 waren dus een rechtsreeks gevolg van de ontwikkelingen op Europees niveau. Wij menen hier te kunnen spreken van wat wij een "supranationaal beleidsvenster" noemen, in de mate waarin de nationale overheden, als gevolg van de richtlijnen, verplicht waren om het dossier op de politieke agenda te plaatsen.

De initiatieven van al deze internationale actoren tonen aan dat het debat over discriminatie niet enkel in België werd gevoerd en dat het niet louter de IAO-studie was die aanleiding gaf tot het nemen van maatregelen ter bestrijding van etnische discriminatie op de werkvloer.

¹² Richtlijn 2000/43/EG van de Raad van 29 juni 2000 houdende toepassing van het beginsel van gelijke behandeling van personen ongeacht ras of etnische afstamming

¹³ Richtlijn 2000/78/EG van de Raad van 27 november 2000 tot instelling van een algemeen kader voor gelijke behandeling in arbeid en beroep

5. Conclusie

Sinds 1997 stelt het politieke debat over de professionele inschakeling van vreemdelingen en Belgen van buitenlandse herkomst zich niet meer zoals voorheen. Terwijl de oorzaak van hun moeilijke positie op de arbeidsmarkt vroeger enkel gezocht werd bij de doelgroep zelf, wordt sinds 1997 de verantwoordelijkheid van de werkgevers niet meer ontkend. In 1998 werden bovendien een serie maatregelen gelanceerd, die onder de nieuwe legislatuur van 1999 werden voortgezet.

Was het nu de IAO-studie die aan de oorzaak lag van deze gewijzigde opvatting of werden de resultaten gewoon op een gunstig moment gepubliceerd in een context die ontvankelijk was voor de resultaten? Wij denken te hebben aangetoond dat beiden hypothesen geldig zijn en dat de IAO-studie gediend heeft als katalysator in een ontvankelijke context.

De kenmerken van deze studie (namelijk haar resultaten en onderzoeksmethode) evenals de kenmerken van haar initiatiefnemer (de IAO) en van haar verspreiding (het CGKR dat zich opwierp tot *policy entrepreneur*) hebben zeker een rol gespeeld in de impact van de studie. Door de constructie van een indicator van discriminatie, door middel van de situatietest, is dit onderzoek erin geslaagd een beleidsvenster te creëren (in de zin van een *problem window*, Kingdon, 1984: 90-115) dat toeliet om de discriminatieproblematiek op de agenda te plaatsen. Daarenboven was de nationale en internationale politieke context, evenals het economische klimaat gunstig voor een behandeling van deze problematiek. De publicatie van de studie kwam er op een moment dat het integratie-paradigma in vraag werd gesteld en het discriminatie-paradigma in opmars was. Daarenboven heeft de vorming van nieuwe regeringen, in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en op federaal niveau een beleidsvenster gecreëerd (in de zin van een *political window*) dat toeliet het onderwerp opnieuw op de agenda te plaatsen. Sinds het begin van de jaren '90 waren ook verschillende internationale actoren actief in de strijd tegen discriminatie. De richtlijnen die op Europees niveau werden genomen hebben zelfs een "supranationaal beleidsvenster" gecreëerd door de lidstaten te verplichten het onderwerp op de agenda te zetten. De richtlijnen zorgden ervoor dat een debat geopend werd over de wijze en de middelen waarmee het doel bereikt kan worden dat in de richtlijnen wordt vooropgesteld.

Hoewel de IAO-studie erin slaagde om de discriminatie-problematiek op de agenda te plaatsen lijkt de studie weinig invloed gehad te hebben op de besluitvorming. Eenmaal de problematiek op de agenda was geplaatst werden de onderzoekers als het ware onteigend van hun resultaten. Ze werden weinig betrokken bij de ontwikkeling van beleidsvoorstellen en hun aanbevelingen zijn weinig gekend en werden niet opgenomen door het CGKR. De studie heeft dus eerder gediend als politieke argumentatie en legitimeerde de noodzaak om in te grijpen.

Besluitvorming is een proces waarin keuzen worden gemaakt of een optie wordt verkozen boven een andere. Deze beleidsfase lijkt dan ook meer dan het *agenda-setting* proces beïnvloed door beleidsparadigma's, waarden, geloof, belangen en macht, die niet zo gemakkelijk te veranderen zijn door objectieve gegevens voortkomende uit een wetenschappelijke studie. In het geval van discriminatie op de arbeidsmarkt lijkt het concept 'beleidsparadigma' (Hall, 1993) van groot belang om de politieke keuzen in dit dossier te verklaren. Zo leek een specifiek doelgroepenbeleid gemakkelijker realiseerbaar in

Vlaanderen dan in Franstalig België. Het Franse paradigma van de formele gelijkheid heeft in Franstalig België veel invloed op de vraag of een bepaalde beleidsoplossing al of niet te overwegen valt. Langs Nederlandstalige kant is dit paradigma verre van verinnerlijkt, integendeel. De geschiedenis van de Vlaamse beweging alsook de invloed vanuit Nederland verklaart een visie die dichter staat bij een differentiaalistische conceptie van de natie-staat. De intellectuele en politieke invloed vanuit Frankrijk, groot in Franstalig België, zorgen ervoor dat het Frans paradigma van individueel burgerschap er sterk is verinnerlijkt door een meerderheid van de intellectuele en politieke elite. Dit paradigma maakt het bijna ondenkbaar om maatregelen te nemen die een doelgroep beschouwen op basis van zijn etnische herkomst, ook al is die herkomst bron van discriminatie.

LITERATUUR

- ARRIJN P., FELD S. & NAYER A (1997), *Discrimination à l'embauche*, Services fédéraux des affaires Scientifiques, Techniques et Culturelles, Bruxelles
- BALANCIER P. (2004), Les personnes d'origine étrangère et l'emploi en Wallonie » in BRANS M., JACOBS D., MARTINIELLO M., REA A., SWYNGEDOUW M., ADAM I., BALANCIER P., FLORENCE E. & VAN DER STRAETEN T., *Recherche et politiques publiques : le cas de l'immigration en Belgique - Onderzoek en beleid: de gevalstudie van immigratie in België*, Academia Press, Gand, pp. 243-267
- BENDICK, M., JACKSON C. (1994), 'Measuring employment discrimination through controlled experiments', *Review of Black Political Economy*, 23, 1, 25-48
- BIT (1998), *Rapport sur les séminaires organisés par la Belgique pour valoriser les résultats de la recherche menée dans le cadre du projet BIT « La lutte contre la discrimination à l'encontre des travailleurs migrants et des minorités ethniques dans le monde du travail »*
- BOVENKERK, F. (1992), *A manual for international comparative research on discrimination on the grounds of race and ethnic origin*, IAO, Geneva
- CECLR, *Rapports annuels*
- CECLR (1999), *Egaux et reconnus. Bilan 1993-1999 et perspectives de la politique des immigrés et de la lutte contre le racisme*, Bruxelles
- COOK F. (2001), *Evidence-Based Policy Making in a Democracy: Exploring the role of policy research in conjunction with politics and public opinion*, presentation at the American Political Science Association Annual Conference, September 1
- DE RUDDER V., POIRET C. & ET VOURC'H F. (2000), *L'inégalité raciste. L'universalité républicaine à l'épreuve*, Paris
- FELD S., (ed.), (1994), *La main d'oeuvre étrangère sur le marché de l'emploi en Belgique*, Bruxelles

- FELD S., MANÇO A. (2000), *L'intégration des jeunes d'origine étrangère dans une société en mutation. L'insertion scolaire, socioculturelle et professionnelle en Belgique francophone*, L'Harmattan, Paris
- HALL P.A. (1993), 'Policy Paradigms, Social Learning, and the State. The Case of Economic Policymaking in Britain', *Comparative Politics*, 25, 3, 275-296
- IAO (1996-1997), 'Combating Discrimination against (Im)migrant Workers and Ethnic Minorities in the World of Work', *Information Bulletin*, 3-4, 1996-1997
- JACOBS D & VANDERSTRAETEN T et al., 'De impact van het ILO-onderzoek naar discriminatie bij aanwerving op het Vlaams beleid m.b.t. tewerkstelling van allochtonen. Een gevalstudie.', in BRANS et al. (2004), *Recherche et politiques publiques: les cas de l'immigration en Belgique - Onderzoek en Beleid: de gevalstudie van immigratie in België*, Gent, Academia Press
- LINDQUIST E.A. (1990), 'The third Community, Policy Inquiry and Social Scientists', in BROOKS S. & GAGNON A.G.(1990), *Social Scientists, Policy and the State*, Praeger, New York, 21-51
- KINGDON J.(1984) *Agendas, Alternatives and Public Policies*, Little, Brown, Boston (2nd edition 1995)
- LATOUR B., WOOLGAR S. (1998), *La vie de laboratoire: la production des faits scientifiques*, La Découverte, Paris
- MARTENS A. (ed.), (1990), *De Werkgelegenheid van Migranten. Verslag van het beleidsvoorbereidend onderzoek over de werkgelegenheid van migranten*, Departement Sociologie, KULeuven, Leuven
- MARTENS A. & ARRYN P. (1993), *Zelfde zweet, ander brood. Onderzoek naar de arbeidsmarktpositie van Belgen en migranten op twee lokale arbeidsmarkten: Antwerpen en Gent*, DPWO, Brussel
- MARTENS A. & VERHOEVEN H.(2000), *De vreemde eend in de bijt, arbeidsmarkt en diversiteit*, dossier Steunpunt, Leuven
- NYS M. & BEAUCHESNE M-N. (1991), *La discrimination des travailleurs étrangers et d'origine étrangère et l'intégration professionnelle en région bruxelloise*, CeRP, Institut de sociologie (ULB), Bruxelles
- OUALIN. & REA A.(1995), *Insertion, discrimination et exclusion. Cursus scolaires et trajectoires d'insertion socio-professionnelle de jeunes bruxellois*, Dossier TEF, n° 11, septembre
- PARSONS W. (1995), *Public Policy*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Massachusetts, 1995
- REA A. (2001), 'L'intégration des immigrés et la lutte contre les discriminations: bilan et perspectives', *Hémisphères Gauche*, 0, 111-125

- RICH R. (1997), 'Measuring knowledge utilisation processes and outcomes', *Knowledge and Policy: the International Journal of Knowledge Transfer and Utilisation*, 10, 3, 11-24
- STOOP R. & NEELS K. (1998), *Social Mobility and Equal Opportunities: the case of Turkish and Moroccan Minorities in Belgium*, IPO-working Paper, 3, 1-19
- STOOP R. & NEELS K. (2000) 'Reassessing the ethnic gap : employment of younger Turks and Moroccans in Belgium', in LESHAE GHE, R. (ed.), (2000), *Communities and generations. Turkish and Moroccan populations in Belgium*, VUB Press, Brussels
- VAN DE BROECK D. (1999), *Werkloosheid en tewerkstelling van allochtonen in het Vlaams Gewest*, werknota VDAB, Brussel
- WEISS C. (2000), 'What have we learned from 25 years of knowledge utilisation?', Communication to the MOST International Conference on "Social Science and Governance", Zeist, The Netherlands, 20-21 March